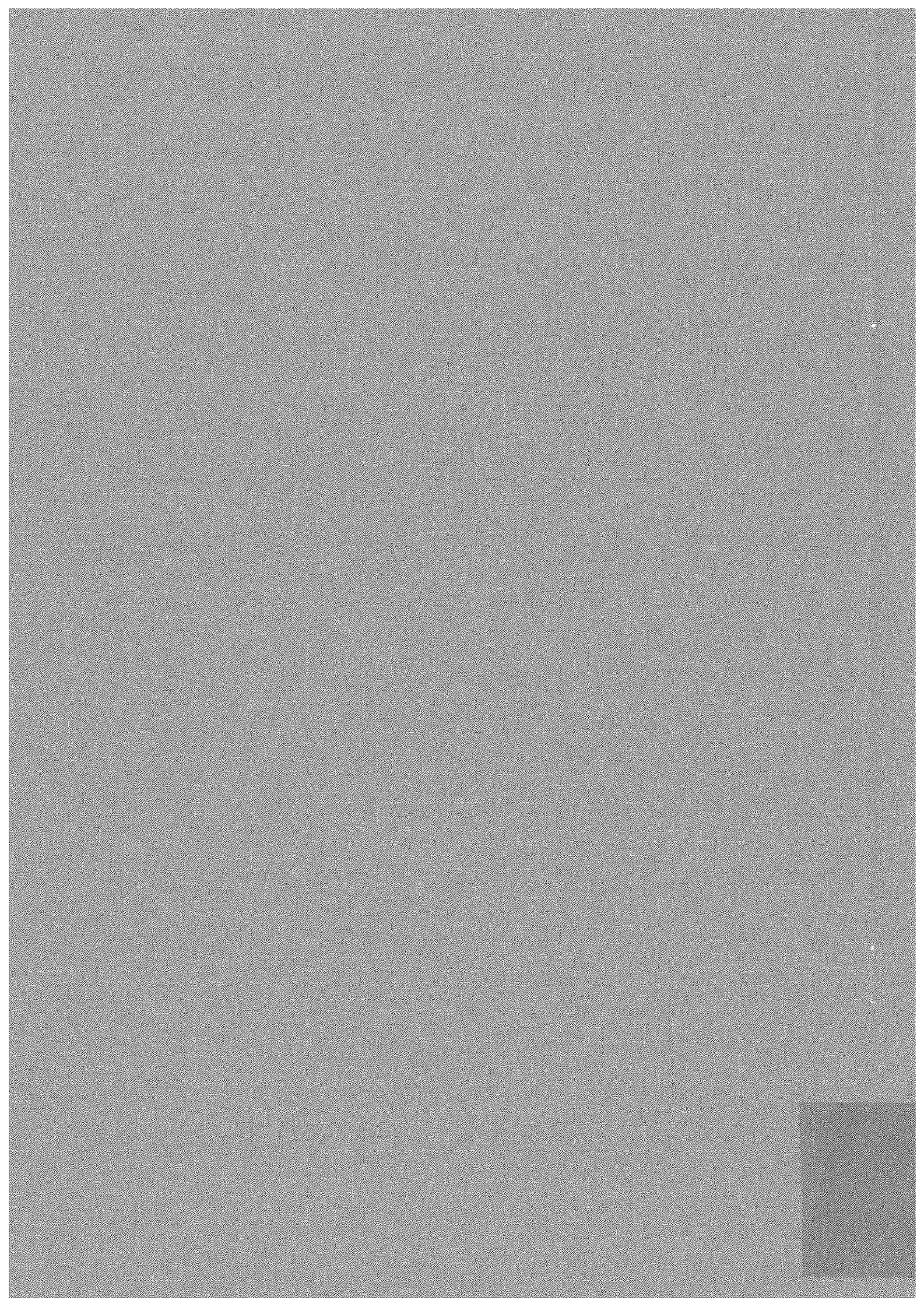

MINISTERIE VAN DEFENSIE

RICHTLIJNEN MILIEU-EFFECTRAPPORT
DUBBEL EENHEIDSOEFENTERREIN DE HAAR
t.b.v. de Luchtmobiele brigade

december 1993

P 538-35
(2e ex)

RICHTLIJNEN VOOR HET MER DE HAAR

(Dubbel eenheidsoefenterrein voor de luchtmobiele brigade)

1. Inleiding
2. Algemene opmerkingen
3. Richtlijnen
 - 3.1. Probleemstelling en doel; besluitvormingskader
 - 3.2. Voorgenomen activiteit en alternatieven
 - 3.3. Bestaande toestand van het milieu en de autonome ontwikkeling
 - 3.4. Gevolgen voor het milieu
 - 3.5. Vergelijking van de alternatieven
 - 3.6. Leemten in kennis; evaluatie achteraf
 - 3.7. Samenvatting van het MER
 - 3.8. Vorm en presentatie van het MER

Bijlagen:

1. Samenstelling van de Werkgroep voor het dEOT De Haar uit de Commissie voor de Milieu-effectrapportage
- 2.a. Samenvatting van het advies van de Commissie MER
- 2.b. Advies van de Directeur Landbouw, Natuur en Openlucht-recreatie
3. Lijst van insprekers
4. Overzicht van de inspraakreacties en het commentaar daarop

1. INLEIDING

In juni 1993 heeft het Ministerie van Defensie (DGW&T, Directie Noord-Nederland) een nieuwe startnotitie uitgebracht voor de inrichting van een dubbel EOT bij De Haar voor eenheden van de luchtmobiele brigade. Dit was een nieuw voornemen als uitvloeisel van de discussies rond de Prioriteitennota. Aanvankelijk was het EOT (later dubbel EOT) De Haar bedoeld voor de eenheden van de 42e pantserinfanteriebrigade te Assen. Het MER voor de inrichting van het terrein voor deze eenheid was juist gereed gekomen. In het kader van de herstructurering van de krijgsmacht werd deze brigade echter opgeheven. Ter compensatie van de verloren gegane arbeidsplaatsen zal het op te richten derde bataljon van de luchtmobiele brigade (Lumob) te Assen worden gevestigd. Deze eenheid zal de toekomstige gebruiker worden van het dEOT. Omdat een oefenterrein voor de Lumob een ander gebruik en dus een andere inrichting kent, moet het MER (gedeeltelijk) over worden gedaan. Een nieuw element in dit toekomstige gebruik is de inzet van helikopters. Veel studiemateriaal is reeds verzameld in het 'oude' MER, zodat verwacht mag worden dat het 'nieuwe' MER binnen een jaar gereed zal zijn.

Niettemin dienen er voor het MER opnieuw richtlijnen te worden opgesteld. Daartoe zijn verschillende reacties op de startnotitie en voorts adviezen van de wettelijke adviseurs ontvangen (zie de bijlagen).

In hoofdstuk 2 worden enkele algemene opmerkingen gemaakt inzake de richtlijnen. In hoofdstuk 3 zijn de eigenlijke richtlijnen opgenomen.

2. ALGEMENE OPMERKINGEN BETREFFENDE DE RICHTLIJNEN

2.1 Er zijn 16 reacties op de startnotitie binnengekomen. De meeste reacties gaven inhoudelijk voorstellen voor het te verrichten onderzoek en zijn dan ook in de richtlijnen opgenomen. In de bijlage is te vinden welke opmerkingen waar in de richtlijnen zijn terug te vinden. Zoals gebruikelijk is het advies van de Commissie voor de Milieu-effectrapportage nagenoeg integraal overgenomen.

2.2 Het eenheidsoefenterrein De Haar heeft een lange en veelbewogen voorgeschiedenis. Was er in het Structuurschema Militaire Terreinen (1985) nog sprake van een enkel EOT bij De Haar en een enkel EOT bij Anloo, in 1989 werd na uitvoerig bestuurlijk overleg met de regio besloten om vanwege de hoge natuurwaarden van het oefenterrein Anloo bij De Haar een dubbel EOT in te richten en af te zien van het EOT Anloo. Dat had tot gevolg dat de in 1987 gestartte MER voor het EOT De Haar omgezet moest worden in een MER voor een Dubbel EOT. Daartoe moest de MER-procedure gedeeltelijk worden overgedaan. Dit MER was juist gereed toen begin 1993 werd besloten om een luchtmobiel bataljon in Assen te vestigen in plaats van de gemechaniseerde brigade aldaar. Dit MER is dus niet verder in procedure gebracht en slechts beperkt verspreid. In de nieuwe situatie zou het dEOT De Haar dus niet meer worden ingericht voor eenheden met pantserrupsvoertuigen, maar voor luchtmobiele eenheden die geheel ander materieel en bewapening voeren. Het MER dient dus opnieuw te worden opgesteld, nu voor de gewijzigde inrichting en gebruik. Aangenomen mag worden dat het meeste onderzoeksmateriaal reeds bij het vorige MER is verzameld, zodat het maken van het nieuwe MER niet zolang meer hoeft te duren.

2.3 Uit de inspraak kwam de vraag naar voren of voor het inrichten van het terrein bij De Haar als dEOT geen wijziging van het SMT nodig is, dan wel voor het gewijzigde voorgenomen gebruik. Ook kan de vraag worden gesteld of er geen andere locatie-alternatieven zouden moeten worden onderzocht. Het SMT ging immers uit van een enkel EOT ten behoeve van gemechaniseerde eenheden.

Het Bevoegd Gezag merkt hierover op dat het SMT ruimte biedt om bepaalde wijzigingen aan te brengen zonder dat voor die wijziging de pkb-procedure behoeft te worden doorlopen. De locatie van een EOT geldt in het SMT niet als een essentiële beslissing voor welke wijziging de pkb-procedure moet worden doorlopen. Voor wijzigingen van een aard die hier aan de orde is, is dit niet het geval. Overigens is zowel over de beslissing om een dubbel EOT in te richten als over de beslissing om het oefenterrein te bestemmen voor een luchtmobiele eenheid de Tweede kamer geïnformeerd. De Kamer stemde overigens van harte in met de beslissing. Het Bevoegd Gezag beschouwt dit als voldoende. Daarmee is de vraag of voor een dergelijke wijziging van het SMT niet een MER gemaakt zou moeten worden ook niet meer aan de orde. Ditzelfde geldt voor het zoeken naar alternatieve locaties.

2.4. Een aantal insprekers alsmede de Directeur LNO pleit ervoor de Boermarkeweg als zuidelijke brgrenzing van het dEOT aan te houden. Het bevoegd gezag merkt hierover op dat door defensie wordt gestreefd naar een zo noordelijk mogelijke ligging van het dEOT. Als gevolg van de in het noorden gelegen barrières zoals het TT-circuit, de A-28 en het Witterveld

kan het dEOT niet noordelijker worden gesitueerd dan thans in het onderzoeksgebied is aangegeven. Dat houdt in dat een gedeeltelijke overschrijding van de Boermarkeweg onvermijdelijk is.

In dat verband werd tevens de vraag gesteld of het oefenterrein voor de luchtmobiele brigade dezelfde grootte dient te hebben als het dEOT voor gemechaniseerde eenheden. Het bevoegd gezag merkt hierover het volgende op. Het is juist dat het optreden en dus het terreingebruik door de LMB sterk verschilt van dat door een gemechaniseerde eenheid. Voor de nodige oppervlakte van het terrein zijn deze punten echter niet zo van invloed. In beide gevallen dient het dEOT effectieve ruimte te bieden aan twee onafhankelijk van elkaar opererende pelotons. In alle gevallen beschikken deze over bepaalde wapensystemen die vergelijkbare schootsafstanden hebben en dus een vergelijkbare afstand tot de veronderstelde vijand nodig hebben. Wat een oefening van de LMB weer niet nodig heeft aan benodigde ruimte voor het optreden van pantservoertuigen, wordt weer gecompenseerd door de extra ruimte die de helikopterlandingsplaatsen op het oefenterrein in beslag nemen en die niet mogen samenvallen met de verzamel- en de opstellingsgebieden. Er is derhalve geen reden om aan te nemen dat er substantiële verschillen in minimaal benodigde oppervlakte van het dEOT voor een gemechaniseerde eenheid dan wel voor de LMB bestaan. Het MER dient daarom uit te gaan van een dEOT van 450 ha .

2.5. Met de Commissie voor de MER wijst ook de Directeur LNO op de gevoelige hydrologische relaties van het gebied met de omgeving. Het is duidelijk dat het MER aan dit onderwerp grote aandacht zal moeten geven (evenals dat overigens in het vorige MER is gebeurd).

2.6. De Directeur LNO pleit er vervolgens voor om de ingraafgebieden die met zand dienen te worden opgehoogd te beperken tot een aantal strategisch gelocaliseerde deelgebieden zoals de in het terrein aanwezige zandruggen. Het bevoegd gezag beveelt aan te bezien in hoeverre hieraan tegemoet kan worden gekomen.

2.7. De Directeur LNO dringt er op aan de in het bestaande MER ontworpen ecologische verbindingzone ook in de nieuwe situatie te handhaven. Voorts wijst hij op de problemen die een uitbreiding van het oefenterrein in zuidelijke richting met zich meebrengt in verband met de landinrichting Laaghalen. Het bevoegd gezag beveelt aan in het MER aan beide punten aandacht te besteden.

2.8. Tenslotte wijst de Directeur LNO op de relatie met het stiltegebied Witterveld, een relatie die met de komst van helikopters nog meer prangend wordt. Het bevoegd gezag beveelt aan in het MER aan deze relatie aandacht te besteden.

2.9. De provincie Drenthe dringt aan op het betrekken van de aanleg van een motorcrosscircuit bij het MER. Hoewel het bevoegd gezag het combineren van twee mer-plichtige activiteiten (vergelijkbaar naar aard en plaats) op zich als een goede zaak beschouwt, is zij van mening dat de planvorming voor het crosscircuit nog tezeer in een conceptueel stadium verkeert om reeds met het MER De Haar te kunnen worden gecombineerd. Er is immers nog geen heldere voorstelling van deze activiteit. Zo staat nog niet vast of er

sprake is van een vorm van medegebruik dan wel van een permanent ingericht terrein dat geen deel meer uitmaakt van het oefenterrein. In haar brief spreekt de provincie over het terreinprofiel (van het dEOT), waardoor er uitstekende mogelijkheden ontstaan voor het inpassen van een crosscircuit (op het oefenterrein). Anderzijds gaan de gedachten uit naar een permanent ingericht crosscircuit. In dat geval is er geen sprake van medegebruik van het militair oefenterrein, maar van een eigen terrein (al dan niet ten koste van een stuk van het oefenterrein). Defensie heeft een permanent ingericht circuit op het oefenterrein steeds afgewezen. Bij een circuit los van het oefenterrein is een rechtstreekse relatie met het oefenterrein niet meer aanwezig. Omdat het niet onwaarschijnlijk is dat het inrichten van een permanent crosscircuit een mer-plichtige activiteit is, dienen er ook alternatieve locaties in dit gedeelte van Drenthe voor het circuit in beschouwing te worden genomen dan alleen die bij het oefenterrein. Het bevoegd gezag meent dat in die situatie de relatie met het dEOT wel erg los geworden is. Om bovengenoemde redenen acht het bevoegd gezag een combineren van beide MER's niet meer voor de hand liggen.

2.10. De Commissie MER adviseerde om voor het Witterveld de geluidcontouren over dit stiltegebied aan te geven in eenheden beneden de 50 dB(A). Het bevoegd gezag vindt het prematuur om deze eis voor alle geluidbronnen te stellen. De indruk bestaat dat de geluidsbelasting over het Witterveld als gevolg van het TT-circuit en de schietbaan reeds dusdanig groot is dat de geluidsbelasting als gevolg van het helikopterverkeer (en mogelijk ook van de knallen op het dEOT) daarbij in het niet valt. Het bevoegd gezag beveelt aan om eerst een inschatting van de geluidsbelasting van het gebruik van de schietbaan te maken en vervolgens in samenhang met de geluidbelasting van het TT-circuit te bezien of het aangeven van contouren als door de Commissie voorgesteld zinvol is.

3.1. PROBLEEMSTELLING EN DOEL; BESLUITVORMINGSKADER

Artikel 7.10, lid 1, onder a van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een beschrijving van hetgeen met de voorgenomen activiteit wordt beoogd."*

Artikel 7.10, lid 1, onder c van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een aanduiding van de besluiten bij de voorbereiding waarvan het milieu-effectrapport wordt gemaakt, en een overzicht van de eerder genomen besluiten van overheidsorganen, die betrekking hebben op de voorgenomen activiteit en de beschreven alternatieven."*

3.1.1. Probleemstelling en doel

Indertijd is gekozen voor een dubbel EOT De Haar om de natuurwaarden van het Witterveld en in Anloo (Strubben/Kniphorstbos), die in eerste instantie waren aangewezen voor situering van de EOT's, te kunnen behouden. In het MER dient daarom speciale aandacht te worden gegeven aan de mogelijke gevolgen voor het nabijgelegen natuurgebied Witterveld van de inrichting en gebruik van De Haar als oefenterrein.

De oppervlakte van het d-EOT was afgestemd op het gebruik van het terrein door twee, onafhankelijk van elkaar oefenende pelotons. Nu zich een wijziging heeft voorgedaan in de voorgenomen activiteit is de vraag aan de orde welke oppervlakte het oefenterrein minimaal dient te beslaan en welk deel van het oefenterrein daadwerkelijk dient te worden ingericht. Het MER dient hierop het antwoord te geven. Indien de oppervlakte van het terrein wezenlijk minder kan zijn dan 450 ha, dienen ook locatie-aspecten (begrenzing) een rol te spelen bij de beschrijving van de voorgenomen activiteit en alternatieven.

In de startnotitie (Nota van toelichting op het "voornemen"; 1990) heeft de initiatiefnemer de intentie uitgesproken het oefenterrein zo in te richten, te gebruiken en te beheren, dat zoveel mogelijk rekening wordt gehouden met de aanwezige waarden. Uit het MER zal duidelijk naar voren moeten komen op welke wijze hieraan concreet gestalte is te geven bij de (begrenzings-) en inrichtingsalternatieven voor het oefenterrein De Haar en hoe het meest milieu-vriendelijke alternatief nader inhoud gegeven kan worden.

Dit is vooral van betekenis, omdat uit de besluitvormingsprocedures blijkt, dat bestuurlijke overwegingen op gemeentelijk niveau in hoge mate bepalend zijn geweest voor de ligging van het plangebied; dit brengt risico's met zich mee voor het milieu.

Een belangrijk aandachtspunt hierbij vormen de planten- en diersoorten en levensgemeenschappen in het gebied, die afhankelijk zijn van specifieke hydrologische omstandigheden. Het voortbestaan van deze soorten en levensgemeenschappen kan in gevaar komen door bijvoorbeeld ontwatering, vergroting van de oppervlakte open water of ophoging met zand. Nader geohydrologisch en hydro-ecologisch onderzoek moet uitmaken in hoeverre de verschillende inrichtingsvarianten deze natuurwaarden kunnen aantasten. Het meest milieuvriendelijke alternatief zal gezocht kunnen worden in inrichtingsvarianten die met zo weinig mogelijk van dergelijke ingrepen in het gebied tot stand kunnen komen.

In het MER dient te worden aangegeven in hoeverre aanleg en gebruik van het militaire oefenterrein strijdig is met bestaand beleid en met wetgeving. Kerngebieden van de ecologische hoofdstructuur liggen als een hoefijzer om het onderzoekgebied (Natuurbeleidsplan), terwijl het beschermd natuurmonument Witterveld (Natuurbeschermingswet), krachtens artikel 123 van de Wet geluidhinder, een stiltegebied is.

Mede met het oog op de voorgenomen inrichting van een EOT is voor het gebied "Laaghalen" (1750 ha) een ruilverkaveling aangevraagd. Er bestaat een sterke verwevenheid tussen de situering en inrichting van het militair oefenterrein en de ruilverkaveling voor wat betreft verkaveling, ontsluiting, water- beheersing, eventuele boerderijverplaatsing, recreatieve voorzieningen, landschapsbouw en reservaatvorming. Gestreefd dient te worden naar een zodanig afstemming tussen beide procedures, dat de nadelige effecten op het milieu kunnen worden verminderd. In het MER dient te worden aangegeven hoe men denkt dit te kunnen bewerkstelligen. Geef hierbij tevens aan welke invloed de aanleg van het oefenterrein heeft op de mogelijkheden om in het ruilverkavelingsgebied Relatienota-gebieden aan te wijzen.

De probleemstelling dient tenslotte aandacht te schenken aan mogelijke wijzigingen in de invloed op het milieu door ontwikkelingen in de behoefte aan en aard van oefenterreinen van de krijgsmacht.

Doel

Uit de hiervoor aangeduide probleemstelling moet in het MER het doel van het project afgeleid worden, afgestemd op de totale oefenbehoefte voor het gebruik als oefenterrein door de Luchtmobiele Brigade alsmede het voornemen tot ander militair gebruik en recreatief medegebruik van het terrein.

Verder zal uit de beschrijving van het doel moeten blijken wat de aard en spreiding is van het gebruik in de tijd (dag, nacht, seizoen) met de bijbehorende intensiteit (aantallen helikopters, voertuigen, machines en manschappen) die wordt gehanteerd als ontwerpgrondslag voor de voorgenomen inrichting van het oefenterrein De Haar. In het MER zal het programma van eisen, dat Defensie stelt aan het terrein De Haar voor gebruik als oefenterrein door de Luchtmobiele Brigade, moeten worden aangegeven.

Aan de hand van de formulering van het doel dienen terrein-eisen, gerelateerd aan de kenmerken van het terrein, te worden aangegeven waaraan de alternatieven en varianten die in het ontwerp-inrichtingsplan en het MER worden uitgewerkt, kunnen worden getoetst. Milieu-gevolgen dienen te worden uitgedrukt met behulp van de volgende parameters:

- aantasting van geomorfologisch waardevolle landschapselementen;
- bodemverstoring door ontgronding, ophoging (waaronder verwerking van eventueel afgegraven veen), ontwatering, egaliseren, betreding door militairen, berijding door voertuigen en door verstuiving onder invloed van helikopterbewegingen;
- bodemverontreiniging door lekkages en deponeren van afval alsmede bemesting met het oog op het voedselarme karakter van het milieu in het plangebied;
- versnippering, barrière-werking en biotoopverkleining;
- directe of indirecte aantasting/verwijdering van ecologisch waardevolle vegetaties en aantasting van de bestaansvoorwaarden voor de grote en kleine zoogdieren, vogels, herpetofauna, insecten en bodemfauna door inrichting en gebruik (onder meer door sterke luchtverplaatsingen);
- aantasting van landschappelijk waardevolle begroeiingen;
- aantasting van cultuurhistorische (archeologische en historisch- geografische) objecten en structuren met hun naaste omgeving;
- ingrepen in de waterhuishouding;
- visuele hinder voor omwonenden en recreanten door vaste militaire objecten en door bewegingen van helikopters, wielvoertuigen en manschappen;
- geluidhinder voor omwonenden en recreanten, alsmede geluidbelasting van het stiltegebied Witterveld, door de verschillende vormen van geluidproductie (militaire voertuigen, helikopters, impulsgeluid van oefenmunitie).

3.1.2.

Besluitvormingskader

In het MER dient te worden vermeld ten behoeve van welk besluit het MER is opgesteld en door wie of welke overheidsinstanties dit besluit zal worden genomen. Tevens dient te worden beschreven welke procedure wordt gevolgd, welk tijdpad men daarbij voor ogen heeft en welke adviesorganen en -instanties daarbij formeel of informeel betrokken zijn.

Betrek daarbij eventuele coördinatie met te nemen besluiten in de sfeer van de ruimtelijke ordening. Vermeld moet worden welke ter zake doende overheidsbesluiten reeds zijn genomen en welke besluiten in een later stadium nog zullen (moeten) worden genomen in het betreffende onderzoeksgebied en daarbuiten, teneinde het project ten uitvoer te kunnen brengen. Besteed hierbij ook aandacht aan de besluitvorming omtrent de keuze van een opstappunt bij Assen.

Aangegeven dient te worden welke openbaar gemaakte beleidsvoornemens beperkingen kunnen opleggen of eisen kunnen stellen aan de betreffende besluiten waarvoor het MER is opgesteld, dit onder vermelding van de status van deze besluiten (hardheid; hoe lang geleden genomen).

Nagegaan moet worden welke randvoorwaarden en beleidsdoelen de volgende documenten stellen, die van belang zijn voor de voorgenomen activiteit (incl. alternatieven) en het daarover te nemen besluit:

- het Structuurschema Militaire Terreinen (deel e, 1985);
- evaluatienota Structuurschema Militaire Terreinen (1991);
- Prioriteitennota (min. v. Defensie, 1992);
- de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening en de Vierde Nota Extra (VINEX), waarin het Drents Plateau is aangewezen als zogenaamd ROM-gebied;
- het Natuurbeleidsplan (1989) en het Provinciale Natuurbeleidsplan Drenthe (1992);
- de voorrangsinventarisaties van de Relatienota;
- het Structuurschema Groene Ruimte (1993);
- de Zienswijze ex art. 26 voor het verzoek tot voorbereiding van de ruilverkaveling Laaghalen, van de CLC, november 1986; en het NWC-advies Landinrichting Laaghalen (1990);
- het Streekplan Drenthe (27 juni 1990) en de bestemmingsplannen van de gemeenten Assen en Beilen;
- het Milieubeleidsplan van Drenthe;
- Grondwaterplan Drenthe;
- Provinciaal Waterhuishoudingsplan Drenthe (in voorbereiding) en het "Tussen 10-plan".

3.2. VOORGENOMEN ACTIVITEIT EN ALTERNATIEVEN

Artikel 7.10, lid 1, onder b van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een beschrijving van de voorgenomen activiteit en van de wijze waarop zij zal worden uitgevoerd, alsmede van de alternatieven daarvoor, die redelijkerwijs in beschouwing dienen te worden genomen"*.

3.2.1.

Voorgenomen activiteit

De beschrijving van de voorgenomen activiteit omvat begrenzing, inrichting, gebruik en beheer van het oefenterrein ten behoeve van een compagnie van de Luchtmobiele Brigade.

Deze beschrijving verschaft ook duidelijkheid over de vraag in hoeverre het terrein ook nog anderszins als militair oefenterrein (OOT) benut zal worden. Het terrein zal open blijven staan voor recreatief medegebruik zoals wandelen, fietsen en paardrijden. In het MER dient aangegeven te worden in hoeverre ook andere vormen van medegebruik overwogen worden. De milieu-effecten daarvan dienen eveneens te worden beschreven.

De beschrijving geeft antwoord op de volgende vragen:

- Wanneer vinden de oefeningen plaats en hoe is de verdeling daarvan voor de eenheden van de luchtmobiele brigade en eventuele andere eenheden over het jaar, de week en het etmaal? Zal ook 's nachts geoefend worden?
- Waar zullen de aan- en afvliegroutes liggen naar het opstappunt en vandaar naar het oefenterrein. Op welke hoogte zal hierbij worden gevlogen? Zijn deze onderdeel van een vast routepatroon of liggen zij gespreid over de omgeving? Indien het laatste geval van toepassing is, waarvan is de spreiding afhankelijk? Wat is het vertrekpunt, het eindpunt en de route daartussen van de helikoptervluchten? Met welke maximale aantallen transport- en aantallen gevechtshelikopters zal worden gevlogen? Om hoeveel vluchten per jaar, week en dagdeel gaat het?
- Welke vliegtechnische aan- en afvliegprocedures worden gehanteerd?
- Welke eisen stelt het gebruik van helikopters aan de landingsplaatsen in termen van draagkracht (incl. droogleggingseisen) van het terrein gekoppeld aan de maximale wieldruk per type helikopter?
- Hoe liggen de aan- en afvoerroutes van de wiel- en rupsvoertuigen van de LMB en overige eenheden? Hoeveel verplaatsingsbewegingen naar en van het terrein zullen plaatsvinden per jaar, week en dag(deel)?
- Welke zijn de oefentechnische eisen van eenheden van de luchtmobiele brigade en die van de overige eenheden in termen van landingsgebieden, verzamelgebieden, opstellingsplaatsen, bivaks, et-cetera? Wat worden de diepte, ligging en aantallen van de ingravingen van manschappen en/of voertuigen.

Welke eisen stellen de ingravingen aan het terrein? Welke terreindelen voldoen aan deze eisen of welke terreindelen lenen zich (uit milieuoogpunt) het best om hiervoor geschikt te worden gemaakt? Hoe groot is de totale omvang van het gebied waarin ingravingen zijn toegelaten?

- In hoeverre zijn ontwikkelingen te verwachten in de oefenbehoefte en de oefeneisen bijvoorbeeld door middel van het gebruik van simulatoren en het oefenen in het buitenland?
- In hoeverre zijn de oefeneisen verenigbaar met het recreatieve medegebruik?

Bij de beschrijving van de voorgenomen activiteit met al zijn deelengrepen en activiteiten zal een onderscheid moeten worden gemaakt naar de inrichting, het gebruik en het beheer van het gebied als militair oefenterrein.

3.2.1.1. Inrichting

In de aanvullende startnotitie is een kaartje gepresenteerd en een korte beschrijving gegeven van de inrichting van het gebied voor oefeningen door eenheden van de LMB. In het MER zal dit (ook op kaart) moeten worden uitgewerkt naar ligging en afmetingen van de verschillende operationele terreinonderdelen (waaronder helikopterlandings-, compagniesopstellings- en verzamelgebieden).

Voor de inrichting zijn ingrepen nodig. Wat houden deze ingrepen in:

- cultuurtechnische maatregelen (waaronder ingrijpen in de waterhuishouding, ontgronden, bezanden, ophogen, egaliseren en vergraven);
- verwijdering/aanplant van vegetatie;
- bemesting/inzaaiing;
- andere ingrepen?

Het MER zal deze ingrepen moeten beschrijven, evenals de mogelijkheden die bestaan om het milieu, inclusief natuur en landschap, te ontzien. Het is van belang dat bij de inrichting rekening wordt gehouden met de verschillende parameters die zijn genoemd in par. 3.1.1 van dit advies.

In het MER zal aangegeven moeten worden wat de herkomst is van het ophoogzand, om welke hoeveelheden het gaat en wat de samenstelling is van het zand (bijv. gehalte aan kalk, ijzer, mangaan e.d.).

3.2.1.2. Gebruik

Bij de beschrijving van het gebruik van het oefenterrein moet vooral worden gelet op die activiteiten die milieugevolgen hebben in termen van de parameters aangegeven in par. 3.1.1 van dit advies. Welke maatregelen zijn mogelijk in de sfeer van allocatie van de activiteiten (concentratie dan wel verspreiding) alsook van regelgeving en toezicht om deze milieugevolgen te controleren en zo mogelijk tegen te gaan?

3.2.1.3. Beheer

De beheersmaatregelen die nodig zijn om het terrein in een goede oefentoestand te houden moeten in het onderzoek worden aangegeven. Daarbij wordt met name gedacht aan ingrepen in de bodem en waterhuishouding, verwijderen of aanbrengen van vegetatie en bemesting. Worden nog andere beheersmaatregelen toegepast dan die maatregelen die nodig zijn voor het in stand houden van de oefenvoorzieningen? Te denken valt hierbij aan beheersmaatregelen met het oog op het ontwikkelen en in stand houden van natuur en landschap. Waarop zijn dergelijke maatregelen gericht?

3.2.2. Alternatieven

De keuze van de *redelijkerwijs* in beschouwing te nemen alternatieven en varianten moet in het MER zorgvuldig worden gemotiveerd. Dit geldt ook voor de aanduiding van een eventueel voorkeursalternatief.

- De alternatieven zullen wat betreft diepgang en detaillering vergelijkbaar moeten zijn. In het MER moet worden aangegeven hoe het gestelde doel van het voornemen (par. 3.1.1 van dit advies) kan worden bereikt met behulp van de beschouwde alternatieven en varianten.

De volgende alternatieven en nadere milieu-beschermdende maatregelen komen in aanmerking voor behandeling in het MER.

3.2.2.1. Begrenzings-alternatieven

De oppervlakte van 450 ha was gerelateerd aan het gebruik van het terrein als dubbel EOT. Mogelijkerwijs kan voor het gebruik ten behoeve van de Luchtmobiele Brigade worden volstaan met een geringere oppervlakte van het oefenterrein (zie par. 3.1.1). In dat geval doet zich de mogelijkheid voor om binnen de omgrenzing van het aanvankelijke zoekgebied varianten te ontwikkelen die niet alleen qua inrichting, maar ook qua begrenzing verschillen.

3.2.2.2. Inrichtingsalternatieven

Cultuurtechnische maatregelen zoals draineren, diepploegen, verwijderen van veen en of slecht doorlatende lagen etc. zullen niet alleen zeer nadelig zijn voor de betekenis en de potenties van het beekdal tussen De Haar en Laaghalen, maar ook de hydrologische relaties met de omgeving beïnvloeden. Daarbij dient speciale aandacht te worden besteed aan de relatie met omringende natuurgebieden als de reservaten Laaghalerveen, Hijkerveld, Witterveld en Geelbroek en aan de realisatiemogelijkheden van de voorziene oppervlakten Relatienota-gebied.

In het MER dienen inrichtingsalternatieven in beschouwing te worden genomen, waarbij met name de in de kwelzones gelegen gebieden zoveel mogelijk worden ontzien.

Bij de nadere uitwerking van de inrichtingsalternatieven dienen de in par. 3.1.1 genoemde parameters in beschouwing te worden genomen.

De inrichtingsalternatieven hebben betrekking op de verdeling, de ligging, de grootte en de precieze inrichting van de hoofdelementen en overgangsgebieden.

Daarbij dient aandacht te worden geschonken aan de volgende punten:

- de locatie en inrichting van de overgangszones tussen de hoofdelementen;
- de landschappelijke afwerking van de verschillende hoofdelementen en overgangsgebieden uit oefentechnisch oogpunt; met name gaat het om de visueel-ruimtelijke structuur van en de samenhangen tussen de verschillende inrichtings- en gebruiks-elementen en de omgeving;
- nadere afbakening van terreingedeelten ten behoeve van natuur, recreatie en om bestaande bebouwing.

3.2.2.3. Nadere milieubescherpende maatregelen

De nadelige milieu-effecten die bij de inrichting en het gebruik van het terrein kunnen optreden, dienen in het MER beschreven te worden. Daarnaast moet worden nagegaan welke mogelijke maatregelen genomen kunnen worden om deze tegen te gaan of te verminderen. Het sterkst geldt dat voor effecten die nagenoeg of geheel onomkeerbaar zijn. De afgeleide effecten van de mogelijke maatregelen moeten ook worden beschouwd. Daarbij zal er op gelet moeten worden, dat dergelijke maatregelen een milieu-probleem niet slechts verplaatsen of dat combinaties van milieu-bescherpende maatregelen per saldo niet een negatief resultaat opleveren.

3.2.2.4. Het meest milieuvriendelijke alternatief

Artikel 7.10, lid 3 van de Wm:

"Tot de ingevolge het eerste lid, onder b, te beschrijven alternatieven behoort in ieder geval het alternatief waarbij de beste bestaande mogelijkheden ter bescherming van het milieu worden toegepast."

In de startnotitie heeft de initiatiefnemer te kennen gegeven het terrein zodanig te willen inrichten, gebruiken en beheren dat zoveel mogelijk rekening wordt gehouden met de aanwezige waarden van het gebied. Voor een uitwerking van deze intentie zouden de volgende doelen nagestreefd kunnen worden bij de uitwerking van het meest milieuvriendelijke alternatief:

- handhaven van aanwezige milieuwaarden in het gebied De Haar en de directe omgeving;
- handhaven of verbeteren van milieukwaliteit in het natuurmonument Witterveld.

Onderdeel van dit streven kan zijn:

- het minimaliseren van de inrichtingsmaatregelen zoals zandophoging, diepploegen, draineren enz.;
- het concentreren van ingravingen op terreingedeelten met een zandige ondergrond (al dan niet extra opgehoogd);
- het gebruik maken van vaste aan- en afvliegroutes met minimale geluidhinder en van vaste landings- en opstijgplaatsen voor de helikopters om terreinverharding (zandophoging) en bodemverstuiving te beperken;
- een minimaal inrichtings- en gebruiksniveau van venige of laaggelegen terreingedeelten.

3.3.

BESTAANDE TOESTAND VAN HET MILIEU EN AUTONOME ONTWIKKELING

Artikel 7.10, lid 1, onder d van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een beschrijving van de bestaande toestand van het milieu, voor zover de voorgenomen activiteit of de beschreven alternatieven daarvoor gevolgen kunnen hebben, alsmede van de te verwachten ontwikkeling van dat milieu, indien de activiteit noch de alternatieven worden ondernomen."*

Voor het gebied Laaghalen is een ruilverkaveling aangevraagd. Dit brengt gezien de stand van deze procedure met zich mee, dat het onduidelijk is wat als nulsituatie moet worden opgevat. Naar het oordeel van de Commissie verdient het aanbeveling hiervoor zowel de toestand met handhaving van de huidige agrarische bestemming als die na voltooiing van de voorgenomen ruilverkaveling in beschouwing te nemen.

Tevens is in het Natuurbeleidsplan de omgeving van het onderzoekgebied aangemerkt als kerngebied van de ecologische hoofdstructuur. Ook deze bestemming dient uitgewerkt te worden als mogelijke "autonome ontwikkeling" van het gebied.

De grenzen van het gebied waarover het onderzoek voor het MER zich zal moeten uitstrekken, worden bepaald door de invloedssfeer van de inrichtingsmaatregelen en het gebruik van het oefenterrein De Haar. De omvang van bedoelde invloedssfeer kan verschillen afhankelijk van het milieu-aspect [(grond-) water, bodem, geluid etc.] dat in beschouwing wordt genomen. Het voorgaande houdt in, dat het onderzoek zich dient uit te strekken tot die gebieden, waarvan het aannemelijk is, dat er voor het milieu relevante relaties bestaan tussen het terrein De Haar en die gebieden. Het gaat daarbij vooral om de in de startnotitie aangegeven ecologische kerngebieden, het Stroomdal Drentsche Aa en het Natuurmonument Witterveld. Al deze gebieden dienen tot het onderzoekgebied te worden gerekend.

3.4. GEVOLGEN VOOR HET MILIEU

Artikel 7.10, lid 1, onder e van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een beschrijving van de gevolgen voor het milieu, die de voorgenomen activiteit, onderscheidenlijk de alternatieven kunnen hebben, alsmede een motivering van de wijze waarop deze gevolgen zijn bepaald en beschreven."*

3.4.1.

Algemeen

Een beschrijving van de milieu-effecten zal uiteindelijk moeten resulteren in een vergelijking tussen de verschillende alternatieven.

Bij de beschrijving van de gevolgen voor het milieu dient er rekening mee te worden gehouden, dat zij tijdelijk of permanent van aard kunnen zijn of zelfs pas op langere termijn geleidelijk waarneembaar kunnen worden. Ook dient onderscheid te worden gemaakt naar het optreden van effecten als gevolg van de inrichting van het terrein en als gevolg van het gebruik en het beheer van het terrein. De te verwachten gevolgen voor het milieu zullen zoveel mogelijk in hun onderlinge samenhang moeten worden beschouwd. De gevolgen moeten bij voorkeur in absolute zin worden beschreven. Dit is van belang voor een zo kwantitatief mogelijke vergelijking van de alternatieven.

Het geldt met name voor die milieu-aspecten die met prioriteit behandeld behoren te worden.

In het MER zullen de gebruikte voorspellingsmethoden en -modellen moeten worden beschreven met de mate van betrouwbaarheid die aan deze methoden en modellen kan worden toegekend. Tevens zal een indicatie behoren te worden gegeven van de variatie in de voorspellingsresultaten, die kan worden verwacht als gevolg van onzekerheden en onnauwkeurigheden in de methoden en modellen. Bij onzekerheid over het optreden van effecten moet worden uitgegaan van de slechtst denkbare situatie.

De nadruk bij de beschrijving van de gevolgen voor het milieu behoort te liggen op die gevolgen, die onomkeerbaar of nagenoeg onomkeerbaar zijn.

Het Bevoegd Gezag acht de gevolgen van de uitvoering van het voornemen het meest ingrijpend bij de aspecten bodem en grondwater, flora en fauna (in brede zin), geomorfologie, landschap en geluid.

Alleen als belangrijke verschillen tussen de alternatieven en varianten worden verwacht, moeten de effecten per afzonderlijk alternatief of variant worden beschreven. Bij geringe verschillen kan worden volstaan met een aanduiding daarvan. Indien bij het "meest milieu-vriendelijke alternatief" sprake zou zijn van afzondering van een aantal deelgebieden van het actieve oefengebied uit milieu-beschermende overwegingen, dan zal het MER uitvoerig aandacht moeten besteden aan de effecten die deze afgezonderde gebieden vanuit het actieve oefengebied zullen ondervinden.

Hieronder wordt per milieu-aspect aangegeven welke effecten in het MER behandeld moeten worden. De aandachtspunten zijn vooral in de vragende vorm gerangschikt.

3.4.2.

Water, reliëf en bodem

- In welke mate worden bodemopbouw en de daarmee samenhangende hydrologische situatie aangetast door het afgraven van veen, het opbrengen van zand en het doorbreken van slecht doorlatende bodemlagen (wijzigingen in afstroming, kwel en infiltratie) en in welke mate worden hierdoor aangrenzende gebieden als het Witterveld en het stroomdalreservaat "de Drentsche Aa" aangetast?
- Op welke wijze wordt de afwatering van het gebied aangepast en wat is het effect hiervan op het grondwatersysteem?
- In hoeverre kunnen ecologische gevolgen optreden als gevolg van een andere chemische samenstelling van het op te brengen zand (gehalten aan kalk, ijzer e.d.) in vergelijking met het ter plaatse aanwezige materiaal?
- Welke toekomstige vervuilingsbronnen van het grondwater zijn te verwachten (eutrofiëring vanuit bivakplaatsen etc.)?
- In welke mate worden natuurlijke terreinvormen en bodemtypen door de inrichting en het gebruik aangetast (afdekking, vergraving)?

3.4.3.

Vegetatie

- Welke bestaande restpopulaties van schraallandsoorten en van kwelindicatoren en andere soorten van het voedselarme milieu gaan verloren?
- Welke potenties voor natuurontwikkeling gaan door de voorgenomen inrichtingsmaatregelen of gebruiksactiviteiten verloren in het studiegebied en welke worden gecreëerd? Hierbij kan ondermeer gebruik gemaakt worden van de het NMF-onderzoek.
- Welke beheersmaatregelen worden voor het toekomstige oefenterrein De Haar overwogen (bemesten, gebruik bestrijdingsmiddelen, inzaaien e.d.)?

3.4.4.

Fauna

- In welke mate treedt biotoopverlies op en voor welke diersoorten (vogels, zoogdieren, reptielen, enz.), daarbij ook in aanmerking nemend de effecten van de aantasting van de voedselbronnen?
- Welke ecologische relaties bestaan er vanuit het omringende gebied met het onderzoekgebied en in welke mate is een aantasting hiervan te verwachten? Te denken valt hierbij aan de relaties van broedgebieden met fourageergebieden en de relaties als overnachtingsgebieden en fourageergebieden voor doortrekkers en wintergasten, b.v. regenwulpen.

- Zijn er mogelijkheden om bij de start van de aanleg van het oefenterrein rekening te houden met de voortplantingstijd van de daar aanwezige diersoorten?
- Welke beheersmaatregelen worden in al .emene zinten behoeve van de fauna overwogen?

3.4.5. Landschap

- Op welke wijze zullen de typisch militaire inrichtingskenmerken van de verschillende onderdelen van het oefenterrein in het bestaande landschap ingepast kunnen worden?
- In hoeverre kan dit met een landschapsplan tot een visueel-ruimtelijke, landschapsecologische en cultuurhistorische samenhang worden gebracht?

3.4.6. Cultuurhistorie

- Zal de inrichting van het oefenterrein en het gebruik daarvan verlies of aantasting tot gevolg kunnen hebben van cultuurhistorische (met name archeologische en historisch-geografische) waardevolle objecten, vindplaatsen en structuren (percelering, verbindingswegen vanuit Laaghalen en Witten met het beekdal e.d.)? Zijn effectbeperkende maatregelen zoals restauratie en consolidatie mogelijk, als plaatsen of structuren met een cultuurhistorische betekenis niet buiten de te beïnvloeden deelgebieden kunnen blijven? Inmiddels heeft de ROB een aanvullende archeologische inventarisatie uitgevoerd, waarvan de resultaten bij de initiatiefnemer bekend zijn. Het Bevoegd Gezag gaat er van uit dat de resultaten van dit onderzoek in het MER zullen worden verwerkt.

3.4.7. Geluid en trillingen

Voor een vergelijkende beoordeling van de relevante geluidbelastingsaspecten ten gevolge van gebruik door eenheden van de luchtmobiele brigade, door andere militaire eenheden en door recreanten (motorcross) ten opzichte van het huidige, voornamelijk agrarische gebruik van het terrein dient de geluidbelasting op het gehele oefenterrein zelf en een relevant gebied daaromheen kwantitatief te worden vastgesteld.

Bij de bepaling van de geluidbelasting ten gevolge van militaire activiteiten worden voorts de volgende geluidbronnen onderscheiden:

- rups- en wielvoertuigen;
- impulsbronnen (gebruik van explosieven, schieten, gesimuleerde knallen);
- helikopters.

De geluidbelasting dient, voor zover mogelijk, te worden uitgedrukt in een hinderrelevante maat (L_{aeq} of L_r) volgens de voor het type bron meest gebruikelijke methode.

Voor het bepalen van de geluidbelasting door militaire rups- en wielvoertuigen kan gebruik gemaakt worden van de C-methoden uit de meet- en rekenvoorschriften bij de Wet geluidhinder, in combinatie met indicatieve valideringsmetingen met betrekking tot de geluidoverdracht.

Voor het bepalen van de geluidbelasting door impulsbronnen kan gebruik worden gemaakt van de door het IZF-TNO ontwikkelde L_r methode.

De geluidbelasting door helikopters kan worden bepaald in de vorm van equivalente geluidniveaus (L_{aeq} in dB(A)), waarbij de geluidimmissie van elke helikopter wordt bepaald via de algoritmes die in Nederland gebruikt worden bij de bepaling van de geluidbelasting door de luchtvaart, en waar rekening wordt gehouden met de geluidemissie (inclusief directivity) van de in te zetten helikoptertypen, de afstand, hoogte en spreiding van de vliegrotes en de laterale geluidverzwakking.

Wat betreft de recreatieve geluidbronnen kan worden volstaan met meer indicatieve gegevens. Wel dient zo mogelijk een visie te worden gegeven op de te verwachten geluidproductie van dit soort activiteiten (modelvliegen, motorcross, terreinrijden, hondensport enzovoort) op het terrein en de erdoor veroorzaakte hinder in de omgeving ervan. Aangegeven dient te worden of er mogelijkheden zijn om deze verstoring van de rust te voorkomen of tot een minimum te beperken en, zo ja, welke deze mogelijkheden zijn.

Voor alle bronnen dient de berekende geluidbelasting voor de verschillende perioden met de daarvoor geldende "straffactor" te worden verhoogd, alvorens toetsing plaatsvindt aan de voor de gehele dag geldende grenswaarden.

Voor de bepaling van de geluidbelasting door militaire activiteiten dient te worden uitgegaan van de gemiddelde en maximale oefenverwachtingen op jaarbasis. Hieruit dienen die dag- (07.00 tot 19.00 uur), avond- (19.00 tot 23.00 uur) en nachtsituatie (23.00 tot 07.00 uur) te worden bepaald, die maatgevend zijn voor een duidelijk beeld van het gemiddelde militaire gebruik van het oefenterrein. Waar sprake is van duidelijke piekbelastingen dienen deze afzonderlijk te worden onderzocht.

Nagegaan dient te worden wat de geluideffecten van het verkeer zijn die optreden op eventuele vervangende wegtracés.

Op basis van de aldus verkregen resultaten worden voor de verschillende bronnen geluidcontouren, lijnen van gelijke geluidbelasting Laeq of Laeq bepaald, waarbij een stapgrootte van 5 eenheden wordt aangehouden, met als laagste waarde 50 eenheden. Voor zover mogelijk dient een en ander te worden uitgevoerd voor de dag- (07-19 u), avond- (19-23 u) en nachtperiode (23-07 u) afzonderlijk.

De geluidbelasting op het Witterveld verdient speciale aandacht. Er dient zo mogelijk een schatting gemaakt te worden van de geluidbelasting als gevolg van het gebruik van de schietbaan in de huidige en de toekomstige situatie op dit stiltegebied. Aan de hand van deze schatting en van de geluidgegevens van het TT-circuit zal worden bezien of het aangeven van de geluidbelasting als gevolg van het helikoptervliegen t.b.v. de LMB in contouren beneden de 50 dB(A) in het kader van de milieu-effectbeoordeling zinvol is.

De geluidcontouren dienen voor de verschillende situaties en alternatieven op zodanige wijze te worden gepresenteerd, dat een goede onderlinge vergelijking mogelijk is.

Met behulp van de aldus verzamelde geluidgegevens

dient, voor zover dat tenminste mogelijk is, aan de hand van de tijdens het onderzoek beschikbare literatuur te worden nagegaan:

- waar en in welke mate personen in de omgeving van het terrein hinder zullen ondervinden van het geluid. Hierbij valt te denken aan woongebieden zoals de wijk Baggelhuizen bij Assen en de lintbebouwing Laaghalerveen en aan gebieden voor verblijfsrecreatie zoals Witterzomer;
- waar en, voor zover mogelijk, in welke mate de fauna in en om het terrein zal worden verstoord door het geluid. Dit geldt in het bijzonder voor het Witterveld, dat gelet op art. 123 van de Wet geluidhinder, een stiltegebied is.

Een en ander moet gebeuren voor de verschillende bronnen afzonderlijk. Voor zover zinvol moeten tevens cumulatieve effecten in de beoordeling betrokken worden.

Onderzocht dient te worden of door maatregelen aan de geluidbronnen en/of door maatregelen in het terrein reductie van de geluidemissie is te realiseren.

Tenslotte dient te worden nagegaan of door bodemtrillingen of schokgolven verstoring van mens en dier of schade aan gebouwen e.d. kan ontstaan. Het is begrijpelijk dat een dergelijke onderzoek slechts indicatief kan zijn.

3.4.8. Indirecte en overige gevolgen

- Welke cumulatieve en synergetische effecten kunnen er verwacht worden vanwege het meervoudig gebruik van het terrein?

- Welke indirecte en secundaire effecten zullen optreden, b.v. vanwege mogelijke hinder door de aan- en afvoer van oefenende eenheden en het lossen en laden van materieel? Zijn er maatregelen die deze effecten kunnen tegengaan of voorkomen?
- Zal de inrichting van het oefenterrein De Haar ook van invloed zijn op het agrarisch en recreatief gebruik van het particuliere grondbezit in de omgeving van het gebied?
- Zal het gebruik van het terrein door oefenende eenheden van de luchtmobiele brigade van invloed kunnen zijn op de verkeersveiligheid doordat weggebruikers worden afgeleid door de oefeningen of door stofvorming door landende en opstijgende helikopters?

3.5.

VERGELIJKING VAN DE ALTERNATIEVEN

Artikel 7.10, lid 1, onder f van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een vergelijking van de ingevolge onderdeel d beschreven te verwachten ontwikkeling van het milieu met de beschreven gevolgen voor het milieu van de voorgenomen activiteit, alsmede met de beschreven gevolgen voor het milieu van elk der in beschouwing genomen alternatieven."*

De alternatieven en varianten moeten, althans wat hun milieu-aspecten betreft, vergeleken worden met als referentiekader de ontwikkeling van de bestaande toestand van het milieu zonder uitvoering van de inrichting (autonome ontwikkeling). Hierbij dienen ook de normen en streefwaarden van het milieubeleid te worden beschouwd. Overige aandachtspunten bij dit onderdeel van het op te stellen MER zijn:

- een voorkeursvolgorde van de alternatieven per milieu-aspect; daarbij hecht het Bevoegd Gezag zoals gezegd de grootste waarde aan de geohydrologische, hydro-ecologische en landschapsecologische relaties;
- een beschouwing van de positieve en negatieve gevolgen van ieder alternatief en het belang daarvan voor de verschillende betrokken partijen;
- de mate waarin de initiatiefnemer denkt bij elk van de alternatieven zijn doel te kunnen verwezenlijken.

Bij de vergelijking van de alternatieven kunnen de globale kostenaspecten van de in beschouwing genomen alternatieven en varianten worden betrokken. Dit is in het kader van m.e.r. echter niet verplicht.

3.6.

LEEMTEN IN KENNIS, EVALUATIE ACHTERAF

Artikel 7.10, lid 1, onder g van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een overzicht van de leemten in de onder d en e bedoelde beschrijvingen [d.w.z. van de bestaande milieutoestand en autonome ontwikkeling daarvan, resp. van de milieu-effecten] ten gevolge van het ontbreken van de benodigde gegevens."*

In het MER moet worden aangegeven welke van de

gevraagde informatie niet kan worden geleverd, welke onzekerheden zijn blijven bestaan en waardoor dit wordt veroorzaakt.

Aangegeven dient te worden (bijvoorbeeld door middel van een gevoeligheidsanalyse) in hoeverre het ontbreken van de betreffende kennis de kwaliteit van de informatie die nodig is voor de besluitvorming beïnvloedt.

Daarbij kunnen ook vermeld worden:

- Onnauwkeurigheden basisgegevens.
- Gebrek aan bruikbare voorspellingsmethoden.
- Andere kwalitatieve en kwantitatieve onzekerheden met betrekking tot milieu-gevolgen op korte en langere termijn.
- Onzekerheden en onnauwkeurigheden in de voorspellingsmethoden en in gebruikte invoergegevens.

Bij deze leemten in kennis mag niet die informatie worden aangegeven, die voor het te nemen besluit essentieel zal zijn, zodat die in elk geval in het MER niet mag ontbreken. Dit soort informatie dient met prioriteit geïdentificeerd te worden.

De vastgestelde leemten in kennis en informatie kunnen worden gezien als onderwerpen van voortgaande studie en behoren mede te worden betrokken bij een in concept op te stellen evaluatieprogramma van de daadwerkelijke optredende gevolgen voor het milieu. Deze nazorg die eveneens onderdeel vormt van m.e.r., dient betrekking te hebben op de doelgerichtheid van de getroffen voorzieningen en effect-beperkende maatregelen. Het MER kan al een idee geven wie het evaluatie-programma zal gaan uitvoeren en hoe zal worden gereageerd als aan bepaalde milieu-randvoorwaarden en milieu-kwaliteitseisen niet kan worden voldaan.

3.7.

SAMENVATTING VAN HET MER

Artikel 7.10, lid 1, onder h van de Wm:

Een MER bevat ten minste: *"een samenvatting die aan een algemeen publiek voldoende inzicht geeft voor de beoordeling van het milieu-effectrapport en van de daarin beschreven gevolgen voor het milieu van de voorgenomen activiteit en van de beschreven alternatieven."*

In de samenvatting van het MER of van het ontwerp-richtingsplan als het MER daarin is opgenomen, zal kort en overzichtelijk de kern van de belangrijkste onderdelen van het MER moeten worden weergegeven. Wat betreft de onderlinge vergelijking van de alternatieven kan dit b.v. gebeuren met behulp van tabellen, figuren en kaarten.

De samenvatting dient aan bevoegd gezag en aan een zo breed mogelijk publiek voldoende inzicht te geven voor de beoordeling van het MER en van de daarin beschreven gevolgen voor het milieu van de voorgenomen activiteit

en van de beschreven alternatieven.

Ten aanzien van de opstelling van de samenvatting van het MER verdient het aanbeveling om de intenties van de wet scherp naar voren te doen brengen. Deze intenties zijn:

- Motivering van het belang van het voornemen.
- Keuze en motivering van de redelijkerwijs in beschouwing te nemen alternatieven, waaronder het alternatief waarbij de best bestaande mogelijkheden ter bescherming van het milieu worden toegepast.
- Beschrijving van de uitgangssituatie van het milieu (mede ten behoeve van de evaluatie achteraf).
- Zo objectief mogelijke beschrijving en voorspelling van de effecten van de verschillende alternatieven.
- Vergelijkende beoordeling van de alternatieven tegen de achtergrond van normen en uitgangspunten van het milieubeleid.

3.8.

VORM EN PRESENTATIE VAN HET MER

Het MER zal de probleemstelling, het doel en de gevolgen voor het milieu van de voorgenomen activiteit en van de redelijkerwijs in beschouwing te nemen alternatieven en varianten daarvan duidelijk en objectief dienen te behandelen. Dit ten behoeve van de besluitvorming en om de betreffende milieu-aspecten bereikbaar en begrijpelijk te maken voor alle betrokkenen. In het MER moet worden ingegaan op de bij de betrokkenen levende vragen omtrent het voornemen.

Het MER kan opgesteld worden als een op zich zelf staand document. Het kan ook worden gepresenteerd als onderdeel van het ontwerp van het inrichtingsplan van het oefenterrein De Haar. In het laatste geval zal het MER daarin dan wel afzonderlijk herkenbaar moeten zijn.

Verder gelden voor de presentatie van het MER de volgende aandachtspunten:

- In het MER moeten keuze-elementen, die bepalend zijn geweest bij de opstelling, duidelijk naar voren worden gebracht.
- Het MER moet voorzien zijn van een samenvatting, die goed is afgestemd op de inhoud van het MER of van het MER-gedeelte van het ontwerp-inrichtingsplan.
- Onderbouwende informatie kan in bijlagen behorende tot het MER worden opgenomen. Daartoe kunnen ook behoren een verklarende begrippenlijst, een lijst van gebruikte afkortingen en een literatuurlijst.

SAMENVATTING VAN HET ADVIES VAN DE COMMISSIE VOOR DE MILIEU-EFFECTRAPPORTAGE

De dienst Gebouwen Werken en Terreinen (DGWT) van het Ministerie van Defensie in de regio Noord-Nederland is in 1990 een m.e.r.-procedure gestart vanwege het voornemen om in het gebied De Haar/Laaghalerveen een dubbel Eenheidsoefenterrein (dubbel EOT) in te richten en te gebruiken. De in de Defensienota (1991) neergelegde nieuwe taakstellingen hebben geleid tot wijziging van het voornemen en het indienen van een aanvullende startnotitie. Het oefenterrein zal worden gebruikt als oefenterrein voor de Luchtmobiele Brigade (LMB).

Ten behoeve van de vaststelling van het inrichtingsplan, waarbij tevens de exacte begrenzing van dit oefenterrein zal worden bepaald, wordt milieu-effectrapportage (m.e.r.) uitgevoerd. Het doel van het onderhavige advies van de Commissie voor de m.e.r. is de milieu-aspecten van de voorgenomen inrichting, het gebruik en het beheer van De Haar als oefenterrein voor de LMB, met overig militair en recreatief medegebruik, af te bakenen en de gewenste inhoud van het door de DGWT van het Ministerie van Defensie op te stellen milieu-effectrapport (MER) aan te geven.

Het advies van de Commissie is opgezet in volgorde van de onderwerpen die een MER ten minste moet bevatten volgens artikel 7.10 van de Wet milieubeheer (Wm). De belangrijkste aandachtspunten van dit advies zijn hierna samengevat in de vorm van een aantal vragen en punten waarop het MER ten behoeve van de besluitvorming antwoord zal moeten geven.

Probleemstelling en doel; besluitvormingskader

- Wat is de achtergrond en de voorgeschiedenis van de aanwijzing van De Haar/Laaghalerveen tot dubbel EOT en vervolgens als oefenterrein voor de Luchtmobiele Brigade?
- Welke selectie-criteria werden hierbij voor de locatiekeuze gehanteerd?
- Heeft de wijziging van de voorgenomen activiteit consequenties voor de (minimale) omvang en begrenzing van het oefenterrein De Haar en daarmee voor de omvang van het onderzoekgebied?
- Op welke wijze kan, gezien de grote verwevenheid van de inrichting van het oefenterrein en de ruilverkaveling Laaghalen, een afstemming in de procedure en de planvorming en -inhoud plaatsvinden, opdat ook in dit verband het milieubelang een volwaardige plaats heeft?
- De probleemstelling dient behalve aan de behoefte aan oefenterrein voor de LMB aandacht te besteden aan de behoefte aan medegebruik van het terrein voor overige militaire doeleinden en voor ander medegebruik.
- Hoe zal de besluitvorming over de activiteit verlopen en met betrekking tot welk besluit wordt het MER opgesteld? Welke procedure en welk tijdplan worden daarbij gevolgd?

- Welke reeds genomen besluiten, beleidsvoornemens of beleidsuitspraken stellen eisen of leggen beperkingen op aan de besluitvorming?
- Welke andere besluiten moeten nog worden genomen om het oefenterrein te realiseren?

Voorgenomen activiteit en alternatieven

- Hoe zal het terrein worden begrensd, ingericht, gebruikt en beheerd voor militaire doeleinden en eventueel recreatief medegebruik?
- De inrichtingsalternatieven moeten worden uitgewerkt in verband met de verdeling, de ligging, de grootte, de indeling van de hoofdelementen en overgangsgebieden en in de relatie tot de landschappelijke en ecologische hoofdstructuren van het gebied. Indien de minimaal benodigde oppervlakte aanzienlijk minder bedraagt dan de thans nog beoogde oppervlakte dienen tevens begrenzingsalternatieven te worden uitgewerkt.
- Welke nadere milieubescherpende maatregelen worden overwogen?

Het bestaande milieu en de autonome ontwikkeling

- De bestaande toestand van het milieu en de autonome ontwikkelingen dienen te worden beschreven, zowel voor de situatie *mét* als *zonder* ruilverkaveling.
- De omvang van het onderzoekgebied varieert per milieu-aspect en omvat die gebieden waar veranderingen in het milieu kunnen worden verwacht ten gevolge van de uitvoering van de voorgenomen activiteit en alternatieven daarvan. Voor een goede beschrijving van deze effecten is uitbreiding van het onderzoekgebied vereist. Van belang hierbij zijn in elk geval:
 - geohydrologische relaties;
 - landschapsecologische relaties;
 - geluidhinder voor bewoners en verblijfsrecreanten; effecten op het geluidniveau in het Witterveld;
 - invloed op infrastructuur (verbinding met Assen).
- De volgende milieu-aspecten verdienen bij dit onderdeel van het MER de aandacht: reliëf, bodem, grondwater, vegetatie, fauna en de landschapsecologische samenhangen, het huidige geluidniveau, cultuurhistorie en de visuele aspecten van het landschap.

Gevolgen voor het milieu

- Welke voorspellingsmethoden en -modellen zijn gebruikt?
- In de paragrafen 5.3 tot en met 5.8 van het advies wordt, voornamelijk in de vorm van vragen, ingegaan op de te verwachten gevolgen per milieu-aspect. Bij de behandeling van deze gevolgen per milieu-aspect zal ook gelet moeten worden op de onderlinge afhankelijkheid van en de samenhang tussen de onderscheiden milieu-aspecten.

- De gevolgen per milieu-aspect betreffen de geohydrologie, geomorfologie en bodem, landschapsinrichting en cultuurhistorie, vegetatie en fauna, geluid en trillingen, indirecte gevolgen en overige gevolgen.

Vergelijking van de alternatieven

- Hoe worden de gevolgen voor het milieu van de verschillende alternatieven beoordeeld en in hoeverre zijn deze in onderlinge vergelijking per milieu-aspect te waarderen?

Leemten in kennis en evaluatie

- Welke leemten in kennis en informatie bestaan er nog? Welke onzekerheden zijn er ten aanzien van de gebruikte gegevens, de gebruikte voorspellingsmethoden en de te verwachten milieugevolgen? Welke leemten in kennis zijn gebleven over de bestaande toestand van het milieu en over de geohydrologische relaties?
 - Wat is het belang van deze leemten in kennis voor de besluitvorming?
- Zullen er voorbereidingen worden getroffen om de werkelijk optredende gevolgen voor het milieu te kunnen meten (evalueren) en zo nodig te corrigeren na realisering van de activiteit?

Samenvatting van het MER

De samenvatting van het MER moet goed afgestemd worden op de inhoud van het MER.

Vorm en presentatie van het MER

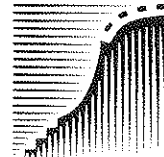
Het MER kan worden opgesteld als afzonderlijk document of als onderdeel van het ontwerp-inrichtingsplan.

In het laatste geval dient de herkenbaarheid van het MER-gedeelte gewaarborgd te worden.

De inhoud van het MER zal zo objectief mogelijk moeten zijn en moeten worden gericht op de bij de betrokkenen levende vragen betreffende het onderwerp.

M.v D.-EXH.
B.D.I.
07 OKT. 1993
No.: MG 93093105
Doss.nr. 11-10-21/93

AAN:
 Inspraak MER d-EOT De Haar
 Ministerie van Defensie
 Bureau CROMD
 Postbus 20701
 2500 ES 's GRAVENHAGE

landbouw, natuurbeheer
en visserij

uw brief van
23-08-1993

uw kenmerk
MG 93078374

ons kenmerk
LNO-934362/KB/TM

datum
6 oktober 1993

onderwerp
advies richtlijnen aanvullende
startnotitie MER dubbel EOT
De Haar

doorkiesnummer
27345

bijlagen

Met belangstelling heb ik kennis genomen van de aanvullende startnotitie MER dubbel EOT De Haar. Daartoe uitgenodigd heeft een van mijn medewerkers namens mij als wettelijk adviseur op donderdag 30 september j.l. deelgenomen aan het locatiebezoek door de betreffende werkgroep van de Commissie m.e.r. Dit heeft mede de inhoud van mijn advies bepaald, vandaar dat dit u niet voor 1 oktober bereikt heeft.

Deze startnotitie is aanvullend. Ik ga er dan ook vanuit dat dit advies eveneens gezien wordt als een aanvulling op mijn eerder in de lopende m.e.r.-procedure uitgebrachte adviezen (zie mijn brief d.d. 15-2-1991).

1. In het thans voorliggende milieu-effec-rapport volgend op de eerdere startnotitie van december 1990 is het Rijksbeleid samengevat. Sedert deze weergave van het relevante rijksbeleid geschreven werd, heeft zich een nieuwe beleidsontwikkeling voorgedaan. Als uitvloeisel van het ruimtelijk beleid uiteengezet in de VINEX werd namelijk het gebied van de Drentse Aa als ROM-project aangewezen. Hierin participeren Rijk (VROM en LNV) en Provincie, alsmede Waterschappen en Gemeenten. Doel is de kwaliteit van natuur en water in het watersysteem de Drentse Aa versneld te verbeteren door het zoveel mogelijk geïntegreerd inzetten van het bij de verschillende partners beschikbare instrumentarium. Het dubbel EOT is gelegen aan één der bovenloopjes van het Drentse Aa - systeem, hetgeen grote zorgvuldigheid vereist teneinde bij inrichting en gebruik van het oefenterrein geen ingrijpende wijzigingen of risico's te veroorzaken in kwantitatieve of kwalitatieve zin in het benedenloops daarvan liggende uiterst waardevolle beekstelsel.

Mandemaat 3
 Postadres:
 Postbus 146
 9400 AC Assen
 Telefoon: 05920-27911
 Fax: 05920-18242
 Telex: 53605

LNO934362/KN/TM 6 oktober 1993

1

2. Het gebruik van dit dubbel EOT is door het aan te wijzen als oefenterrein voor de Lucht Mobiele Brigade gewijzigd. Dit heeft nogal wat gevolgen voor de inrichting van dit oefenterrein. Zo zal het nodig zijn dat (delen van) het terrein wielvoertuigbestendig zijn en dat er de mogelijkheid geboden wordt tot het ingraven van zowel militairen als van hun voertuigen.

Teneinde het terrein hiervoor geschikt te maken is zand nodig. Dit hoeft echter nu niet meer in het gebied zelf gewonnen te worden. Zand wordt van elders aangevoerd en tijdelijk in depot gezet op het toekomstige oefenterrein.

Zoals tijdens het locatiebezoek reeds aan de orde was is het van belang dit op plekken te doen waar van reeds een zandrug in de ondergrond zit, zodat de hydrologische processen die in dit gebied van nature reeds plaatsvinden hierdoor nog versterkt worden.

Zou het zand op lagergelegen delen met een veenondergrond in depot gezet worden dan zouden deze voor de natuurwaarden zo wezenlijke processen ingrijpend gewijzigd worden.

Om dezelfde reden is het aan te bevelen te onderzoeken of het 'ingraven' van personeel en materieel niet beperkt kan worden tot een aantal strategisch gelokaliseerde deelgebieden, bij voorkeur te beperken tot bovengenoemde zandruggen.

3. Ook in mijn vorige adviezen heb ik er op gewezen dat dit oefenterrein omringd wordt door een aantal natuurgebieden, dan wel gebieden met hoge natuurwaarden. Zo liggen het Hijkerveld, het Witterveld en het Geelbroek in de onmiddellijke omgeving. De Ecologische Hoofd Structuur ligt in een hoefijzervorm om het oefenterrein heen.

In het kader van het milieu-effect-rapport zoals dat er nu ligt, is de wens, dat bij de landschappelijke inpassing een tot stand te brengen ecologische verbindingzone tussen Witterveld en Hijkerveld dan ook meegenomen door te voorzien in een strook langs de zuidrand van het oefenterrein bestaande uit boselementen en (hei)schrале korte vegetaties. Ik dring er in dit verband bij u op aan dat deze ook in de nieuwe situatie gehandhaafd zal blijven. Voorts ga ik er nog steeds van uit dat het oefenterrein niet verder in zuidelijke richting uitgebreid zal worden, daar dit allerlei problemen veroorzaakt in relatie tot het landinrichtingsplan voor Laaghalen. Overigens wijs ik u er op dat ook voor dit plan thans een startnotitie m.e.r. gepubliceerd werd. Afstemming lijkt op nieuw geboden.

LNO934362/KN/TM 6 oktober 1993

2

4. In mijn vorig richtlijnenadvies wierp ik al de vraag op hoe uw voorgenomen activiteiten zich verhouden tot het feit dat het Witterveld krachtens de Wet Geluidhinder een stiltegebied is. Dit is eens te meer de vraag nu een sterke wijziging in het gebruik van dit oefenterrein ten opzichte van het eerdere voornemen aan de orde is. Immers, er zal een redelijk groot aantal vliegbewegingen met helicopters uitgevoerd worden, hetgeen ontegenzeggelijk geluidshinder kan veroorzaken voor m.n. de in dit gebied levende fauna. Dit is vooral het geval waar u aankondigt dat ook geoefend zal worden tijdens duisternis. Hierbij komt dan nog dat er dan ook sprake zal zijn van licht-hinder.
- Los van de door de helicopters -én voertuigen- geproduceerde geluid- en lichthinder is er met name voor de entomofauna ook sprake van verstoring door turbulentie, gepaard gaande met het landen en stijgen van helicopters. Ook van autosnelwegen is bekend dat de entomofauna veel schade wordt toegebracht door turbulentie.

De directeur,

(Ir. H. Zwaving).

LIJST VAN INSPRAAKREACTIE EN ADVIEZEN
MER d-EOT de Haar

<u>Nr. Persoon of instantie</u>	<u>Adres</u>	
1. Gemeente Beilen	Postbus 24	9410 AA Beek-Ubbergen
2. Vleermuiswerkgroep Nederland/svo, J.C. Buys	Postbus 190	6700 AD Wageningen
3. De heer J.J. Boslooper, mw. J. Freijters	Laaghalerveen 31	9414 VJ Hooghalen
4. Provincie Drenthe	Postbus 122	9400 AC Assen
5. Ministerie van Verkeer en Waterstaat, Directie Drenthe, ing. D. ten Have	Postbus 499	9400 AL Assen
6. Vakantiecentrum Witterzomer, H. Zingstra	Witterzomer 7	9405 VE Assen
7. Fam. Frie	Laaghalerveen 29	9414 VJ Hooghalen Wageningen
8. De vlinderstichting, Kars Veling	Donkerstraat 17	3511 KB Utrecht
9. Stichting Natuur en Milieu, P. Nijhoff	Postbus 146	9400 AC Assen
10. Landinrichtingscommissie, Ir. S. Sijkema	Laaghalerveen 33	9414 VJ Hooghalen
11. De heer J. Doornbos	Laaghalerveen 22	9414 VH Hooghalen
12. Werkgroep Agrarisch Belang "De Haar", A. Martens		
13. Vereniging voor Dorpsbelangen, Hoog- en Laaghalen, S. Hop, J. Kalsbeek-Tolner	Laaghalerstraat 13	9414 AJ Hooghalen
14. Gemeente Assen, G.D. Renkema, J. de Lang	Postbus 860	9400 AW Assen
15. Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemondezoek, prof.dr. W.J.H. Willems	Kerkstraat 1	3811 CV Amersfoort
16. Samenwerkende Organisaties Vogelonderzoek Nederland, Hans Groot	Rijksstraatweg 178	6573 DG Beek-Ubbergen

OPMERKINGEN MET BETREKKING TOT DE TE GEVEN RICHTLIJNEN INZAKE DE INHOUD VAN DE MER d-EOT DE HAAR

A. Algemene opmerkingen/procedure	Inspreker	Antwoord
1. Realisering dEOT kan niet plaatsvinden o.b.v. MER-onderzoek, maar dient te geschieden o.b.v. bestuurlijke consensus omtrent de noodzakelijke herziening van het ter plaatse geldende bestemmingsplan.	1,	De opmerking is juist. De daadwerkelijke inrichting geschiedt na verwerving van de gronden en de nodige vergunningen op basis van de te wijzigen bestemmingsplannen. Het MER wordt gemaakt t.b.v. de vaststelling van het inrichtingsplan. Er wordt zeker gestreefd naar consensus over de inrichtings en dus over de noodzakelijke wijziging van de bestemmingsplannen.
2. Het lijkt verstandig als MER TT-circuit en MER dEOT gecombineerd gaan worden op het gebied van geluidsoverlast voor omwonenden.	3, 6, 11, 13	Aannemende dat het bij het TT-circuit inderdaad gaat om een MER-plichtige activiteit, is combinatie minder voor de hand liggend dan het lijkt. Bij het dEOT gaat het om de inrichting van het terrein; geluidsaspecten zijn voornamelijk bij het helikopterverkeer aan de orde. Bij het TT-circuit gaat het vrijwel uitsluitend om de geluidseffecten van motoren wanneer er enkele keren per jaar een evenement plaatsvindt. Een combinatie van beide MER's heeft geen duidelijke toegevoegde waarde.
3. Verzoek om bij verdere planvorming en situering van het onderzoeksgebied rekening te houden met de aanleg van een motorcrosscircuit.	4, 6, 14	De planvorming van het motorcrosssterrein is nog in beginnend stadium. Over de aard en de locatie van het crossterrein is nog te weinig bekend om het mee te kunnen nemen in het MER. Zie ook par. 2.9.
4. Verzoek om duidelijkere informatie over de frequentie van de transporthelikopters.	7,	Het MER zal hieraan aandacht besteden.
5. Besluitvormingsprocedure deugt niet. Geldende SMT voorziet niet in de inrichting van een oefenterrein van 450 ha voor de LMB bij De Haar. Voor de voorgenomen inrichting van het oefenterrein is een herziening van het SMT nodig. Het oefenterrein van 450 ha kan gelet op aard en omvang niet zonder een pkb-herziening worden aangelegd.	9,	Zie het gestelde onder paragraaf 2.3.
6. Met de procedure voor een oefenterrein bij De Haar wordt vooruit gelopen op besluitvorming over de definitieve lokatie voor de LMB als geheel.	9,	Aangenomen dat hier wordt verwezen naar de uitkomsten van de Uitplaatsingsstudie. Deze betreft v.w.b. de LMB alleen de Eder- en Ginkelse heide c.a. en niet De Haar. De locatie Assen met De Haar moet als definitief worden beschouwd.
7. MER is veel te beperkt van opzet. Alternatieve lokaties komen ten onrechte niet aan de orde.	9,	Zie het gestelde onder paragraaf 2.3
8. In het MER wordt de schietbaan Witten niet meegenomen. Alle akoestische relevante activiteiten <u>op en nabij</u> het oefenterrein zullen aan de orde komen, het MER gaat voorbij aan de effecten op iets grotere afstand.	9,	Het MER gaat geenzins voorbij aan effecten op grotere afstand. De afstand die wordt gezien varieert per milieu-aspect. Zie paragraaf 3.3.
9. Het is wenselijk om ook in de nieuwe startnotitie aandacht te besteden aan het aspect cultuurhistorie, waartoe ook de archeologie behoort.	15,	Startnotitie is reeds verschenen. In de MER zal aan het aspect cultuurhistorie aandacht worden besteed.

30.	Verzoek om Haarweg open te laten voor het verkeer.	7,	Openbare wegen binnen het oefenterrein worden uit oogpunt van veiligheid ongewenst geacht.
31.	De vergaande consequenties voor het woon- en werkverkeer van het aan de openbaarheid onttrekken van de bestaande wegen in het toekomstig oefenterrein dienen in de MER te worden aangegeven.	11, 13	Hier wordt aandacht aan besteed.
I. Recreatie/welzijn			
32.	Naast de meest milieuvriendelijke inrichtingsvariant dient ook een meest vriendelijke inrichtingsvariant ten aanzien van het woon- en leefklimaat te worden uitgewerkt.	11,13	Er wordt naar gestreefd om in de meest milieuvriendelijke variant recht te doen aan zoveel mogelijk belangen, dus ook aan het woon- en leefklimaat.